

*Коваленко Л. П.,
доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО В ЕПОХУ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Статтю присвячено проблемам гармонізації національного інформаційного законодавства в епоху цифрової трансформації суспільства з європейським правом щодо інформаційної сфери. Визначено теоретичні проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом в інформаційній сфері. Обґрунтовано систему заходів, функції і принципи гармонізації національного законодавства в епоху цифрової трансформації суспільства з європейським правом в інформаційній сфері. Названо етапи гармонізації законодавства України з європейським правом в інформаційній сфері. Розкрито поняття «гармонізація законодавства», «цифрова трансформація», «захист прав людей», «європейське право», «цифрові технології», «цифрові права людей», «цифрові послуги», «цифрова освіта», «право на доступ до мережі Інтернет». Запропоновано авторські дефініції зазначених правових категорій. Значну увагу приділено з'ясуванню системи, функцій, принципів інформаційного права, визначено їхній зміст і класифікація. Наведено аргументи на користь того, що найбільш витриманими у теоретичному плані та найбільш придатними для української системи правового забезпечення функціонування національного інформаційного суспільства є прийняття Інформаційного кодексу України. Через це окреслено концептуальні підходи до розвитку законодавства в інформаційній сфері, наведено конкретні пропозиції щодо його вдосконалення. Уточнено систему, завдання, функції та повноваження суб'єктів інформаційного права, напрямки їх взаємодії та шляхи підвищення ефективності інформаційного законодавства і практики його застосування. Здійснено порівняльний аналіз законодавчого регулювання прав людей в епоху цифрової трансформації в Україні та у зарубіжних державах, на підставі чого опрацьовано пропозиції щодо можливостей використання зарубіжного досвіду у законотворчій діяльності держави.

Ключові слова: гармонізація законодавства, цифрова трансформація, захист прав людей, європейське право, цифрові технології, цифрові права людей, цифрові послуги, цифрова освіта, право на доступ до мережі інтернет.

Вступ. Нині ми спостерігаємо процеси інтенсивного розвитку цифрових технологій, які значно впливають на всі сфери суспільного життя. Зрозуміло, юридичні науки не можуть залишитись осторонь. На перший план виходить проблема адаптації законодавства про права громадян України до цифрової трансформації суспільства. Наразі права громадян України не є повністю захищеними від інформаційних загроз, які виникають унаслідок неконтрольованої і нерегульованої на законодавчому рівні цифрової трансформації держави [1; с. 148].

Одними із ключових прав громадян України є право на доступ до інформації і право на відсутність дискримінації

в інформаційній сфері. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 року № 67-р схвалено «Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки», яка має забезпечити прискорене впровадження цифрових технологій в економіку та соціальну сферу [2; с. 65]. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 386-р схвалено «Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні». Система заходів передбачає створення належних умов для функціонування інформаційного суспільства, забезпечення матеріально-технічною базою всіх соціальних об'єктів, зокрема навчально-освітніх закладів. Однак, незважаючи на значні зрушення в інформаційно-інфраструктурній сфері нашої держави, цифровізацію країни і впровадження цифрових технологій, нині велика кількість соціальних об'єктів, зокрема навчальних закладів, медичних закладів у невеликих населених пунктах залишаються без належного оснащення та без широкосмутового підключення до мережі Інтернет. Отже, значна кількість громадян України позбавлена доступу до медичного обслуговування первинної ланки, яка після реформування передбачає активне використання сучасних методів діагностики і дистанційного консультування із використанням інформаційно-комунікаційних засобів.

Окрім того, проблемою мешканців невеликих населених пунктів залишається неналежне забезпечення інформаційними ресурсами та матеріально-технічною базою навчально-освітніх закладів, що не дозволяє створити необхідні умови для їх повноцінного функціонування. Відсутність засобів і можливостей безперешкодного доступу до мережі Інтернет призводить до того, що велика кількість молоді нині позбавлена доступу до надбань національної та міжнародної спільнот та не має змоги використовувати сучасні освітні методики. Проблема набула критичного значення за вимушеного переходу на дистанційне навчання під час карантину. Подібна ситуація ставить під сумнів забезпечення у державі гарантованого Конституцією України права на інформацію, необхідного для повноцінного і гармонійного розвитку молоді.

IoT-технології є новою парадигмою, яка об'єднує безліч предметів навколо нас, спрощуючи життя людини. Ці технології поступово стають невід'ємною частиною нашого життя, особливо у період пандемії, коли слово «дистанційність» стає ключовою ознакою взаємодії у більшості сфер діяльності людини. Це стосується й освітнього процесу, адже навчальні заклади різних рівнів незалежно від форми власності чи напряму навчання у 2020 році вимушено перейшли на дистанційну форму навчання через вірусну загрозу у вигляді COVID-19. Почали з'являтися так звані smart-школи, тобто такі, що використовують IoT технології у своїй безпосередній роботі [3]. Пере-

важно вони стосуються розвитку популярного нині напрямку STEM-освіти (S – science, T – technology, E – engineering, M – mathematics), у межах якої учням пропонується використання інноваційних технологій під час навчання. Зазначимо, що Європейська Комісія досить активно зосередилася на питанні цифрової освіти. Наразі розроблено План дій щодо цифрової освіти (2021–2027), метою якого є сприяння розвитку високоефективної цифрової освітньої екосистеми [9].

Серед напрямів роботи в цьому документі визначено розроблення етичних стандартів використання штучного інтелекту (AI) та отриманих даних про студентів і викладачів під час навчання. Обсяги даних у формі матеріалів для навчання, балів, видів роботи навчального і наукового спрямування стали ще більшими, адже офлайн-форми комунікації із учнями і студентами не стали доступними. Виникла низка важливих питань щодо відкриття доступу до лекцій у режимі реального часу чітко визначеному колу осіб, їхньої ідентифікації, установлення фактичної присутності особи на заході, а не суто технічного приєднання до заняття тощо. Прикладами використання технологій Інтернету є такі: аналіз даних веб-камер студентів за критеріями реальної відвідуваності дистанційного курсу, поведінковими показниками щодо концентрації на матеріалі, втрати уваги, ступеня перевтоми під час заняття; аналіз даних щодо емоційних станів, які також впливають на сприйняття інформації; аналіз звуків через певні інтервали часу, отриманих із мікрофону особи, що навчається, також може проводитися за індикаторами мови, шуму, швидкості та інтенсивності натискання клавіш чи завдання, в якому студент мав задіяти клавіатуру; GPS-трекери, smart-годинники можуть використовуватися для моніторингу місцезнаходження, фіксації та інтенсивності рухів особи, що навчається, тривалості фізичних вправ. Зібрання таких даних може застосовуватися під час дистанційного навчання дисциплін, пов'язаних зі спортивними навантаженнями. Крім цього, такі дані, зокрема швидкість серцебиття, можуть бути корисними під час прийняття викладачем дистанційного іспиту, коли досить складно повністю унеможливити використання студентами додаткових джерел чи сторонньої допомоги [4, с. 1671-1672]. Отже, за допомогою технологій IoT та із використанням вищезазначених технічних пристроїв стає можливим автоматичне фіксування і моніторинг присутності студентів на заняттях, аналіз патернів поведінки, динаміки навчання, залучення до навчального процесу, ефективності тих чи інших завдань і способів донесення інформації тощо.

Оскільки у вищезазначеному Плані дій ЄС щодо цифрової освіти на 2021-2027 роки передбачено використання відомостей про учнів та викладачів, які фактично будуть користувачами технології штучного інтелекту та IoT, варто встановити чіткі межі між тим, які відомості можуть використовуватися в освітній діяльності, а які можна вважати втручанням у приватне життя. На нашу думку, варто застосовувати принцип співмірності та виправданості використання певних відомостей про фактичного користувача здобутків цифрової трансформації у сфері освіти. Жодним чином не можна допускати безальтернативності надання доступу до інформації про користувача освітньої послуги чи особи, яка таку послугу надає. Більше того, використання таких даних є недопустимим без надання згоди не тільки у технічному розумінні цього слова, наприклад, через згоду на умови роботи певного додатку. На нашу думку,

установа, організація чи фізична особа, які надають освітню послугу, мають до угоди про надання послуги долучати також додаток, у котрому передбачено виключний перелік технологій AI та IoT, які плануються використовувати під час навчання, а також згоду на оброблення конкретних видів даних, які можуть отримуватися із мікрофону, відеокамери, GPS-навігатора тощо.

Специфіка освітньої діяльності в умовах пандемії, з одного боку, показала ще більшу необхідність застосування інноваційних технологій, а з іншого – вказала на потребу додаткового правового регулювання договірних відносин у цій сфері задля уникнення загроз конфіденційності та посягання на приватність. Цифрова трансформація відкриває значні перспективи застосування технологій IoT у системі освіти, втім, має бути забезпечена правова регламентація для такої взаємодії, що є можливим через передбачення у законодавстві певних правових запобіжників зловживанню цифровими технологіями з боку суб'єктів освітнього процесу.

Не менш важливим є право громадян України на захист в інформаційній сфері. Загрози інформаційній безпеці нині є суттєвими, постійно видозмінюються та посилюються [5; с. 148]. Якщо ще декілька років тому однією з основних проблем інформаційної безпеки у соціальних мережах був неконтрольований обіг особистої інформації громадян, розміщеної ними власноруч, то нині слід говорити про масовий збір інформації про користувача в мережі на основі спостережень за його діяльністю. Такий збір інформації є частиною функцій адміністрування мережі. Автоматично зібрана інформація про користувача, або великі дані (BIG DATA), стає цінним товаром, ф'ючерсом на ринку, якими раніше були сировина та енергоси́лі, а компанії, які володіють такою інформацією (Facebook, Instagram, Google та інші), очолюють списки найдорожчих компаній світу. Ця інформація використовується у комерційних цілях і стає надзвичайно цінним ресурсом знань для будь-якої компанії, зокрема і для створення персоналізованої (таргетованої) реклами.

З іншого боку, великі дані (BIG DATA) є незамінним інструментом у політичній сфері, яка нині активно використовує сучасні інформаційні технології. Політичні перегони нині перетворюються на інформаційні війни, а політична реклама від головної мети інформування виборця переходить до маніпулювання з інформацією та його свідомістю. Це збільшує об'єми недостовірної, фейкової інформації в інформаційному просторі, підвищує кількість негативних та маніпулятивних впливів на свідомість громадян, що порушує його право на захист від маніпулювання свідомістю та від недостовірної (фейкової) інформації. Окрім того, на тлі бажання перемогти конкурента під час політичних перегонів знищується довіра та повага до державних інституцій, що порушує цілісність усієї системи, призводить до трансформації поглядів і цінностей у суспільстві та становить загрозу повноцінному і гармонійному розвитку особи. Проте існують ефективні приклади повного переходу на дистанційне електронне голосування через мережу Інтернет. Піонером у цій галузі є Естонія, в якій подібна практика має місце із 2005 року.

Слід зазначити, що якщо у 2005 році на муніципальних виборах за допомогою голосування у мережі Інтернет висловили своє волевиявлення тільки 9681 виборців (або 1,85% від усіх голосів), то у 2019 році на парламентських виборах дистанційно свою волю висловили 43,8% виборців. Водночас кіль-

кість паперових документів, потрібних для організації виборів, продовжує скорочуватися. Наприклад, із 2021 року в Естонії використовується електронний список виборців. Зрозуміло, не слід розглядати виборчу систему Естонії як зразок, але зазначений вище приклад переконливо доводить наявність величезного потенціалу у сфері цифровізації виборчого процесу [6; с. 18]. Нині Україна знаходиться тільки на початку шляху цифровізації виборчого процесу.

Крім того, сучасні web-сайти дуже часто пропонують зареєструватися на сайті, що передбачає надання згоди на оброблення персональних даних. Однак неможливо встановити, хто та яким чином оброблятиме персональні відомості. Адже може бути умисний або технічний витік персональних даних. Якщо громадянин надає згоду на оброблення персональних даних, то отримає послугу, якщо ні, то, відповідно, її не отримає. Законодавством не врегульовано питання щодо альтернативи вибору, чим і порушуються права такої особи. Адже публічні послуги мають здійснюватися без примусу громадян до надання згоди на оброблення їхніх персональних даних. Водночас громадянин України, який відмовився від оброблення персональних даних, повинен мати альтернативу. Якщо врахувати всю кількість згод, які надав користувач послуги, то важко відслідкувати, куди передаються його дані, як здійснюватиметься обіг такої інформації. У чинному законодавстві України ці питання залишаються неврегульованими.

Актуальним залишається питання про застосування примусу до правопорушників, які здійснюють публікації у ЗМІ та соцмережах, а також оголошення, в яких містилася інформація про хворих на коронавірус [8; с. 148]. Зокрема, 08 квітня 2020 року видання «Вести» оприлюднило адреси будинків у столиці, де нібито живуть хворі на коронавірус COVID-19. Редакція пояснила це начебто суспільним інтересом і закликотримуватися карантину. Надалі такі випадки неодноразово помічено і в інших містах України. Таку ініціативу підхоплювали й окремі громадяни.

Крім того, нещодавно стався витік персональних даних, які містились у додатку «Дія»; вони були розповсюджені та перебували у відкритому доступі на Telegram-каналі. Влада заперечувала свою причетність до витіку інформації, але все ж таки були порушені права користувачів. Залишилися неврегульованими законодавством питання про можливість видалення вже наданих даних та відповідальність за такі правопорушення в інформаційній сфері.

Україна знаходиться на шляху запровадження штучного інтелекту у публічне адміністрування [7; с. 148]. Про це свідчить використання комп'ютерних програм, заснованих на досягненнях машинного навчання і оброблення мови, що допомагають громадянам України виконувати певні завдання та імітують взаємодію із реальним співрозмовником. Прикладом є електронний сервіс – чатбот «Держслужбовець Тарас», який допомагає суб'єктам декларування у заповненні декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Крім того, Національна служба здоров'я України запустила чат-бот із інструкціями щодо COVID-19 для лікарів, швидкої допомоги, місцевої влади і пацієнтів. Нині технології штучного інтелекту набули стрімкого розвитку у сфері автомобільної промисловості, наприклад, автомобілі «Tesla» компанії «SpaceX» Ілона Маска. Нині ці автомобілі використовуються для пасажирських і вантажних перевезень. Програма

штучного інтелекту запрограмована так, що водій у цій машині необов'язково має бути присутнім. Так само можна згадати роботу зі штучним інтелектом «Софія», який нині є громадянином Саудівської Аравії. Однак законодавством не врегульовано питання щодо юридичної відповідальності робота чи системи зі штучним інтелектом.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій призвів до цифровізації різних видів діяльності. Не залишилося осторонь і правосуддя. Кодексом адміністративного судочинства України передбачено надання учасникам права брати участь у судовому засіданні в режимі відео-конференції. Але не вирішеним є питання впровадження медіації, системи Електронного суду, що могло б вирішити технічні та організаційні прогалини дистанційного судового процесу. Нині в Україні діє режим Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, яка б дозволила перевести судовий процес у повністю дистанційний формат. Поняття «електронне правосуддя» (або у зарубіжних країнах «e-justice») міцно увійшло у життя сучасного суспільства. Аналіз зарубіжного досвіду електронного правосуддя може допомогти національному електронному правосуддю уникнути деяких невдалих рішень і перейняти позитивні.

У США електронний доступ до судової інформації можна отримати через системи Public Access до Court Electronic Records (PACER) та Case Management / Electronic Case Files (CM/ECF) для подання документів до судів. Відразу слід зазначити, що на відміну від судових національних автоматизованих систем доступ до судової інформації є платним. Доходи від платежів використовуються для обслуговування і підтримання інформаційних систем, а також для компенсації інших витрат, пов'язаних із електронним правосуддям. Для доступу до судової інформації потрібно зареєструватися у PACER, а для електронного подавання документів до недавнього часу на додаток до реєстрації PACER потрібно було зареєструватися в ECF. Розроблено нову систему управління справами, яка дозволила реєструватися один раз і за цим обліковим записом отримувати доступ як до судових справ, так і подавати заяви в електронному вигляді. Всю інформацію про суди і системи, що ними використовуються, можна знайти на сайті, де є безкоштовний навчальний сайт, який пояснює роботу PACER. Його можна переглянути перед реєстрацією. Крім того, є посилання на докладну інструкцію для користувача, що, звичайно, робить цю систему більш доступною і децентралізованою: суди мають свої власні сервери, що корисно і з технічного погляду.

Отже, адаптація правової системи – це складне і багатовимірне явище. Розвиток національної правової системи у напрямку її наближення до правової системи Європейського Союзу має забезпечити високий рівень підготовки в нашій країні проєктів нормативно-правових актів, що, у свою чергу, допоможе створити ринкове соціально-орієнтоване законодавство, яке забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної активності громадян України, економічний розвиток держави і сприятиме поступовому зростанню добробуту громадян, піднесенню його до рівня держав-членів ЄС.

Література:

1. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки. Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80/conv#Text>.

2. Стратегія національної безпеки України. Ради національної безпеки і оборони України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>.
3. Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери. Розпорядження Кабінету Міністрів України. Київ 2020. № 1353-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-%D1%80#Text>.
4. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні. Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/12/2/668750/>, 2 грудня 2020.
5. Recommendation of the Council on Artificial Intelligence URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449>.
6. Цифрова адженда України – 2020 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uccr.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf>.
7. Резолюція Digital Education Action Plan (2021-2027). URL: https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-plan_en
8. Kusmin, M.; Saar, M.; Laanpere, M. Smart schoolhouse – Designing IoT study kits for project-based learning in STEM subjects. In Proceedings of the Global Engineering Education Conference (EDUCON), Tenerife, Spain, 17–20 April 2018. P. 1514-1517.
10. Ilieva G., Yankova T. IoT in Distance Learning during the COVID-19 Pandemic. *TEM Journal*. 2020. Vol. 9. Issue 4. P. 1669-1674.

Kovalenko L. Information law in the era of digital transformation of society

Summary. The article is devoted to the problems of harmonization of national information legislation in the era of digital transformation of society with European law in the field of information. Theoretical problems of harmonization of the legislation of Ukraine with the European law in

the information sphere are defined. The system of measures, functions and principles of harmonization of national legislation in the era of digital transformation of society with European law in the information sphere is substantiated. The stages of harmonization of the legislation of Ukraine with the European law in the information sphere are named. The concepts of harmonization of legislation, digital transformation, protection of human rights, European law, digital technologies, digital human rights, digital services, digital education, the right to access the Internet are revealed. Author's definitions of the given legal categories are offered. Much attention is paid to clarifying the system, functions, principles of information law, determine their content and classification. Arguments are made that the adoption of the Information Code of Ukraine is the most theoretically sound and the most suitable for the Ukrainian system of legal support for the functioning of the national information society. In this regard, the conceptual approaches to the development of legislation in the information sphere are outlined, specific proposals for its improvement are indicated. The system, tasks, functions and powers of subjects of information law, directions of their interaction and ways of increase of efficiency of information legislation and practice of its application are specified. The comparative analysis of legislative regulation of human rights in an epoch of digital transformation in Ukraine and abroad proposals on the possibilities of using foreign experience in the legislative activity of the state.

Key words: harmonization of legislation, digital transformation, protection of human rights, European law, digital technologies, digital human rights, digital services, digital education, right to access the Internet.